

2.3. Визначення впливу зовнішньоторговельної складової на формування національної економічної безпеки.

Трансформації, що відбуваються у світогосподарському розвитку, погіршення світового фінансового середовища, зростання геополітичної напруженості посилили основні ризики розвитку світового господарства в сучасних умовах. Розвиток світової торговельної системи рухається у напрямі від загальної лібералізації до посилення протекціонізму. Перш за все, це стосується розвитку зовнішньоторговельних відносин між країнами, що, у свою чергу, впливає на глобальну економічну динаміку. Інтеграція країн світу до світового господарства зумовлює значний вплив зовнішнього сектора на розвиток національної економіки. Рівень відкритості національної економіки, який є прямим наслідком політики лібералізації, безпосередньо пов'язаний із сферою національних інтересів. Посилення імпоротної залежності від зовнішніх ринків, втрата робочих місць на національному ринку негативно позначаються на економічній динаміці. Зовнішньоторговельна складова зумовлює розвиток конкурентного механізму в країні, сприяє раціональному використанню наявного ресурсного потенціалу, позитивним структурним зрушенням національного господарства.

Національні уряди активно застосовують широкий інструментарій задля забезпечення економічного зростання та відповідного рівня конкурентоспроможності своїх економік при одночасному забезпеченні національної безпеки, що *актуалізує* дослідження зовнішньоторговельної складової національної безпеки. Зовнішньоторговельна політика, що розглядається як відповідна сукупність принципів, методів та інструментарію реалізації безпосередньо впливає на формування національної безпеки країни.

Особлива роль у забезпеченні національної безпеки відводиться економіці, яка виступає джерелом військової

сили, національного багатства та визначає умови міжнародного співробітництва країни, підкреслює Нанто Д. [207]. Наукові дослідження інструментів та методів забезпечення економічної безпеки мають довгий історичний період. Дослідження захисту національного ринку визначають головний предмет дослідження меркантилістів. Витоки протекціонізму розвиваються понад три сторіччя і пов'язані саме із визначенням впливу зовнішньоторговельної складової, яка може стати суттєвим джерелом конфліктів, на забезпечення національних інтересів. Саме з огляду цього обґрунтовувалось застосування традиційних інструментів регулювання зовнішньої торгівлі: обмежувальних інструментів митно-тарифного регулювання імпорту, фіскальних інструментів стимулювання експорту тощо. На відміну від меркантилізму у класичній теорії обґрунтовувались принципи вільної торгівлі шляхом використання абсолютних або порівняльних переваг національної економіки., оскільки обмежувальні заходи не сприяють зростанню багатства націй. Держава має гарантувати безпеку, яка, у свою чергу, має забезпечувати відповідні цінності у суспільстві, підкреслює Болдвін Д. [159, с.15-22], однак методи, якими національні уряди забезпечують національну безпеку, суттєво відрізняються.

Ліберальна ідея тривалий час визначала політичний курс багатьох країн світу, міжнародних організацій (СОТ, МВФ та ін.) Однак тривалий час питання: чи дійсно вільна економіка сприяє зростанню добробуту в країнах залишається дискусійним. На позитивну залежність рівня відкритості національних економік та їх економічного зростання вказують дослідження [171; 221, с.18-23]. Про відсутність емпіричного підтвердження дійсної ефективності лібералізації торговельних режимів, що знаходяться в основі багатостороннього механізму звертає увагу Роуз А. [220]. Складність просування багатостороннього механізму регулювання торговельно-економічних відносин під егідою СОТ суттєво вплинула

на пошук двосторонніх механізмів регулювання, що вплинуло на формування національних політик країн-інтегрантів.

В умовах нестабільності та кризової фази світогосподарського розвитку відбувається посилення протекціонізму у реалізації зовнішньої політики, задля протидії яким держані органи управління багатьох країн світу стали більш активно впроваджувати явні та приховані обмежувальні заходи, кількість яких постійно зростає [158]. Поясненням цього може стати глибинний зв'язок між національними економічними інтересами та бажанням країн застосувати протекціоністські заходи та інструменти, оскільки саме національні інтереси формують складові та напрями реалізації регуляторної політики, важливим завданням якої стає забезпечення конкурентних переваг та захист національного виробництва. Її наслідком може стати формування нерівних умов по відношенню іноземного виробника [236]. Відповіддю на деформацію класичного кредо лібералізму «laissez-faire» стає ліберальний економічний патріотизм, дія якого спрямована на прагненнях: забезпечити більшу незалежність від ресурсів, що знаходяться поза контролем країни; досягнути диверсифікованої та збалансованої національної економіки як засобу покращення національного добробуту; забезпечити самостійне планування національного економічного розвитку в сучасних реаліях глобалізаційних процесів [215]. Таким чином, у сучасних розробках протекціонізм розглядається і як обмеження торгівлі, і як певна дискримінація учасників міжнародних економічних відносин. Лібералізація зовнішньоекономічної діяльності сприяла економічному зростанню прогресивних економік, одночасно, саме вільна торгівля часто розглядається як один із факторів зростання нерівності у світі. Це вимагає застосування з боку країн цілеспрямованих політик, які забезпечать більш справедливі результати розподілу [183].

Принципово новими умовами формування економічної політики країн стали виклики, пов'язані із наслідками світової економічної кризи 2008-2009 рр. Задля поживлення економічної активності уряди багатьох країн впровадили відповідні антикризові програми та переформатували торговельну політику із активним використанням інструментів прихованого протекціонізму. Моніторинг торговельної політики країн [194] виявив, що після світової економічної кризи років використання захисних заходів стали стрімко поширюватись та застосовуватись країнами із різним рівнем досягнутого соціально-економічного розвитку, обмеженням для їх всебічного застосування фактично залишається лише існуючих у світі багатосторонній механізм регулювання торговельно-економічних відносин між країнами, що реалізується відповідно до правил СОТ.

Задля забезпечення високого рівня конкурентоспроможності національних виробників національні уряди все активніше застосовують різноманітні інструменти захисного, стимулюючого, дискримінаційного та рестрикційного характеру, що впливають на економічну активність. Поширення використання протекціоністських заходів, перш за все, пов'язано із нетарифними інструментами, у тому числі прихованого характеру, оскільки подальша лібералізація тарифних інструментів просувається вкрай повільно, а її потенціал вкрай незначний, що підтверджується активним застосуванням інструментів внутрішньої економічної політики – податків, державних закупівель, стандартів та норм екологічного, фіто-санітарного характеру тощо. Кількість нових державних інтервенцій щороку зростає (рис.2.3.).

Починаючи з листопада 2008 року урядами різних країн було імплементовано 1196 інтервенцій дискримінаційного характеру [180], серед яких домінували субсидії (7166), експортні заходи (включаючи експортні субсидії) (3563), тарифні обмеження (2408) тощо.

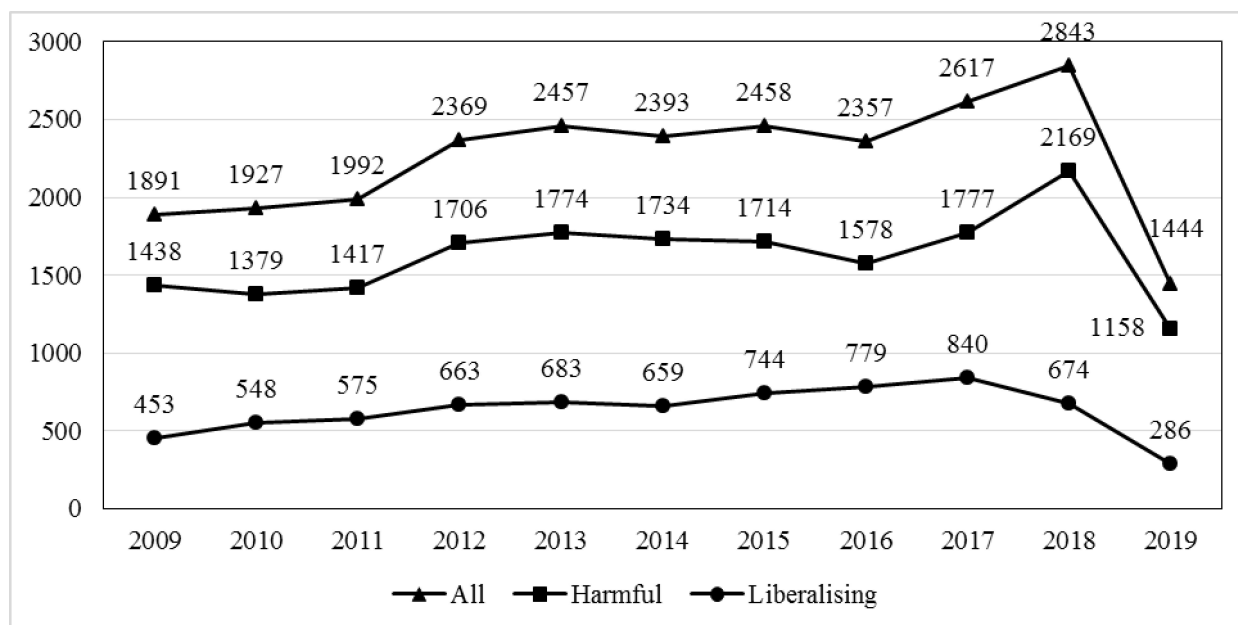

Рис. 2.3. Динаміка щорічних інтервенцій

Глобальні процеси спонукають національні уряди впроваджувати дерегулюючі заходи, покращувати якість інститутів, з іншого боку, зарегульованість економіки сприяють поширенню корупції та поглибленню процесів тінізації національних економік. Посилення ризиків розвитку світового господарства призвело до трансформації торговельних політик, змін у використанні інструментів регулювання зовнішньої торгівлі, що впливає на забезпечення економічної безпеки країн, як важливішої складової їх національної безпеки. Участь держави в регулюванні економічних процесів стала об'єктивною реальністю [215]. Широкий інструментарій, що використовують національні уряди для забезпечення розвитку національних економік, конкурентоспроможності своїх виробників, стимулювання їх економічної активності визначає сутність сучасного неопротекціонізму, середовищем прояву якого може стати будь-яка сфера – науково-технічна, виробнича, інвестиційна, торговельна, міграційна тощо. Гнучкість інструментів реалізації політики неопротекціонізму дозволяє зменшити асиметричний розподіл переваг від глобалізації та забезпечити адекватну реакцію на глобальні дисбаланси.

Сучасна держава фактично втратила свою монополію на розробку та реалізацію зовнішньої

політики. Одночасно відбувається посилення ролі недержавних суб'єктів, які активно використовують різноманітні інформаційні технології, чисельні комунікативні механізми. Все більше у світі реалізовується інформаційних кампаній, які спрямовані на досягненні як зовнішньополітичних цілей, так і на підтримку процесів, що відбуваються в країнах. Держави шляхом використання різних моделей публічної дипломатії впливають на поведінку недержавних акторів. Більшість країн ведуть себе на міжнародному рівні подібно до компаній, що борються за вплив і владу, на основі дотримання норм міжнародного права, договорів та угод. Проте існують випадки, коли загроза суперництва стає еквівалентною життєвоважливим національним інтересам, і дипломатія стає головним інструментом, за допомогою якого реалізується міжнародне співробітництво на багатосторонній основі. При цьому, завдяки публічній дипломатії просуваються національні інтереси на міжнародному рівні, посилюється безпека країн.

Зовнішньоторговельна складова безпеки залежить від ефективності зовнішньоторговельної діяльності країни, це, у свою чергу, значною мірою визначає умови формування рівня конкурентоспроможності. Слід зазначити, що достатньо високий рівень конкурентоспроможності є передумовою формування безпекового середовища. Врахування конкурентних переваг та потенційних напрямів їх посилення дозволить забезпечити зростання рівня ефективності зовнішньоторговельної діяльності, формування достатнього рівня відкритості економіки, оптимального рівня її спеціалізації в системі міжнародного поділу праці, що в свою чергу сприятиме підвищенню рівня зовнішньоторговельної безпеки країни.

Для оцінки зовнішньоторговельної складової розвитку національної економіки запропоновано використання відповідної системи зовнішньоторговельних індикаторів, що можуть виступати в якості

чинників економічної безпеки. Відповідно, зміна визначених індикаторів (у відповідному напрямку) може ідентифікувати загрози (ризики) зовнішньоторговельній безпеці як складової економічної безпеки країни. Пропонується наступна система індикаторів впливу на зовнішньоторговельну безпеку:

Експорт товарів та послуг до ВВП, % (I₁) виступає важливим показником інтеграції країни до світового господарства. Слід зазначити, що зростання ступеню відкритості економіки (експортна квота) обумовлює збільшення рівня залученості країни в систему світових торговельних зв'язків, здатність національної економіки максимально ефективно використовувати переваги зовнішньоекономічної діяльності для економічного зростання, підвищення рівня її конкурентоспроможності. За критеріями Світового банку, якщо рівень експортної квоти країни є менш, ніж 10%, то така економіка вважається відносно закритою, від 10% до 25% - помірно відкритою, від 25% до 35% - достатньо відкритою.

Імпорт товарів та послуг до ВВП, % (I₂) визначає ступень залежності країни від імпорту (імпортна квота), суттєве зростання якої обумовлює ризики залежності від економічних партнерів та кон'юнктури світових ринків.

Індекс стану балансу, % (I₃) визначається як коефіцієнт покриття експортом імпорту, що є критерієм ефективності зовнішньоторговельної взаємодії, характеризує на скільки валютна виручка від експорту покриває витрати на імпорт. Якщо зазначений показник становить понад 100%, то країна має додатне сальдо торгівлі, торгівлю можна вважати ефективною, якщо менш ніж 100%, та, фактично це означає, що країна має від'ємне сальдо торгівлі і така зовнішня торгівля країни не може вважатись ефективною.

Експорт товарів та послуг до світового експорту, % (I₄) та імпорт товарів та послуг до світового імпорту, % (I₅) виступають важливими показниками, що характеризують позиції (вагомість) країни в системі

світової торгівлі. Більш високі значення індикаторів обумовлюють більш впливові позиції країни.

Зовнішньоторговельний оборот на душу населення, дол. (I₆) виступає показником, що відображає рівень інтенсивності участі країни в системі світової торгівлі

Коефіцієнт випередження зростання експорту над імпортом, % (I₇) враховує: по-перше, характер динаміки експортної та імпоротної динаміки, виступає індикатором зростання зовнішньоторговельної активності), по-друге, виступає критерієм ефективності торговельної співпраці. Цілком логічно, що, якщо цей коефіцієнт перевищує 100%, то зростання експорту випереджає динаміку зростання імпорту; якщо ж менш ніж 100%, то темпи зміни експорту відстають від динаміки зростання імпорту.

Індекс умов торгівлі (I₈) виступає як індикатор, що характеризує зміну умов торгівлі для країни і розраховується співвідношенням зміни цін експорту та імпорту. Якщо значення цього індексу більш, ніж 100, то можна зазначити, що умови торгівлі покращилися, ціни експорту зростали швидше цін імпорту; якщо менше – то умови торгівлі погіршилися, зростання цін експорту виявилось меншим, ніж збільшення цін імпорту.

Індекс концентрації експорту (I₉) – індикатор рівня спеціалізації країни, що характеризує ступінь ринкової концентрації, і дозволяє визначити ступінь вузькості експортного асортименту країни порівняно зі світовою структурою експорту.

Індекс диверсифікації експорту (I₁₀) виявляє відмінності між структурою торгівлі країни (групи країн) та середньосвітовою структурою експорту.

Високотехнологічний експорт до ВВП, % (I₁₁) виступає важливим показником якості (технологічності) зовнішньої торгівлі країни

Вищезазначені індикатори можуть визначити структуру інтегрального індексу зовнішньоторговельної складової економічної безпеки

Ґрунтуючись на методиці багатовимірного (інтегрального) оцінювання [184] запропоновано наступний інструментарій оцінки зовнішньоторговельної складової безпеки, що передбачає реалізацію наступних етапів:

- визначення структури інтегрального індексу (визначення системи індикаторів);
- вибір способу стандартизації вхідних параметрів з метою приведення їх до порівнювального вигляду та включення до відповідних інтегральних індексів (вихідні індикатори (I_j) стандартизовано залежно від їх типу співвідношенням з пороговими значеннями (I_n) (1), з наступним нормування з використанням функції стандартного нормального інтегрального розподілу:

$$Z_j = \frac{I_j}{I_n} (I_j - \text{стимулятор}) \text{ або } Z_j = \frac{I_n}{I_j} (I_j - \text{дестимулятор}) \quad (2.1)$$

$$Z_j^{\text{норм}} = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} e^{-\frac{z_j^2}{2}} \quad (2.2)$$

- визначення вагомості індикаторів (вага оцінена з використанням методу експертних оцінок);
- вибір форми агрегування інтегрального індексу та проведення відповідних розрахунків інтегрального індексу із подальшою інтерпретацією.

Доцільним, є застосування геометричного агрегування, відповідно, формула розрахунку інтегрального індексу зовнішньоторговельної складової безпеки з урахуванням вагомості вищенаведених індикаторів буде мати наступний вигляд:

$$SI = I_1^{0,04} * I_2^{0,04} * I_3^{0,11} * I_4^{0,07} * I_5^{0,07} * I_6^{0,11} * I_7^{0,07} * I_8^{0,14} * I_9^{0,11} * I_{10}^{0,14} * I_{11}^{0,11} \quad (2.3)$$

Використовуючи офіційні дані Державної служби статистики України, проведено апробацію запропонованої методики та розраховано інтегральний індекс зовнішньоторговельної складової безпеки української економіки.

Таблиця 2.1

Динаміка зовнішньоторговельних індикаторів та індексів безпеки України

Роки	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Інтегральний індекс, SI	68,03	68,83	70,27	69,26	69,43	68,58	67,84	67,83	67,93
Експорт товарів та послуг, % до ВВП	47,05	49,82	47,72	42,96	48,59	52,60	49,30	48,01	45,21
Імпорт товарів та послуг, % до ВВП	51,09	56,43	56,37	52,19	52,10	55,21	56,22	55,70	53,81
Індекс стану балансу, %	92,11	88,29	84,65	82,30	93,27	95,27	87,68	86,20	84,02
Експорт товарів та послуг, % до світового	0,34	0,36	0,37	0,33	0,27	0,22	0,22	0,23	0,24
Імпорт товарів та послуг, % до світового	0,38	0,42	0,45	0,42	0,30	0,24	0,26	0,28	0,29
Зовнішньоторговельний оборот на душу населення, дол.	2915	3800	4026	3851	2980	2185	2203	2616	2928
Коефіцієнт випередження зростання експорту над імпортом, %	95,45	95,85	95,88	97,22	113,33	102,14	92,04	98,30	97,48
Індекс умов торгівлі	100,00	104,15	92,71	92,44	89,14	81,70	81,53	82,89	82,52
Індекс концентрації експорту	0,13	0,13	0,12	0,12	0,13	0,13	0,15	0,14	0,14
Індекс диверсифікації експорту	0,57	0,57	0,60	0,61	0,67	0,68	0,67	0,68	0,65
Високотехнологічний експорт, % ВВП	5,00	5,00	6,91	6,71	7,53	8,52	7,22	6,25	5,41

Експортна квота України за аналізований період коливається в межах 42,96% (2013) – 52,6% (2015), що в середньому на 13% вище середнього по ЄС та на 61% вище середньосвітового показника. Імпортна квота варіюється в діапазоні 51,09% (2013) - 56,43%(2011), що в середньому на 36% вище середнього по ЄС та на 86% вище середньосвітового показника. За показниками відкритості економіка України є достатньо відкритою та, одночасно, залежною від імпорту. Слід зазначити, що 2/3 українського експорту становлять товари первинної обробки або взагалі сировина, тоді як понад половини національного імпорту становить готова продукція. При цьому, проти країни активно застосовуються протекціоністські заходи по таким групам товарів, які мають вагому частку у структурі українського експорту: вироби з чорних металів (504 заходи), чорні метали (278), інші вироби з металів (132), зернові культури (101)

тощо. У цілому, з 2009 року проти українських товаровиробників на зовнішніх ринках було застосовано майже 1,4 тис. протекціоністських заходів, з яких 2/3 продовжують діяти по сьогодні.

Індекси стану балансу, що не перевищують 100%, свідчать про неефективність зовнішньої торгівлі України, від'ємне сальдо та мають останніми роками (2015-2018 рр.) негативну тенденцію до зменшення. В країні сформувався стан хронічного дефіциту торгового балансу: 2015 рік – 3,4 млрд. дол. США, 2016-й – 6,9 млрд. дол.; 2017-й – 9,6 млрд. дол.

Показники вагомості країни в системі світової торгівлі незначні та при цьому характеризуються тенденцією до скорочення в експорті та незначному зростанню в імпорті. Показник зовнішньоторговельного обороту на душу населення є невисоким (в середньому за період 3056 дол. на душу), що в 9,5 разів менше за середній рівень по ЄС та в 2 рази менше за середньосвітовий рівень. За винятком 2014-2015 рр. фактором ризику зовнішньоторговельній безпеці є випереджальне зростання імпорту над експортом, однак темпи випередження у 2016-2018 рр. скорочується. Умови торгівлі для країни протягом 2012-2018 рр. постійно погіршуються, про що свідчать значення відповідного індексу менше за 100%. Незважаючи на те, що індекс концентрації експорту в 2 рази більший за середнє значення по ЄС, він є незначним (близьким до 0), що свідчить про достатньо широкий спектр товарів, що експортуються. Щодо індексу диверсифікації, то він в 3 рази більший за середній рівень по ЄС, близький до індексів країн, що розвиваються, та свідчить про суттєві відмінності в структурі експорту порівняно зі світовою структурою. Частка високотехнологічного експорту за аналізований період коливається в межах 5% (2011) – 5,52% (2015), що в середньому в 3 рази менше середньосвітового показника.

Таким чином, можна зазначити, що серед основних факторів загроз зовнішньоторговельній безпеки України

є високий ступінь імпортової залежності, більш інтенсивне випереджальне зростання обсягів імпорту над експортом, від'ємне торговельне сальдо, низький порівняно з європейськими країнами рівень інтенсивності торгівлі, погіршення умов торгівлі за рахунок зростання імпортих цін більш швидкими темпами щодо цін експорту, суттєві відмінності в структурі експорту порівняно зі світовою структурою, низька якість експорту.

Національні уряди активно застосовують широкий інструментарій задля забезпечення економічного зростання та відповідного рівня конкурентоспроможності своїх економік при одночасному забезпеченні національної безпеки. В умовах нової економічної реальності торговельні обмежувальні заходи активно застосовують, як розвинуті країни, так і країни, що розвиваються. В умовах загострення кризового становища у світовому господарстві спостерігається посилення протекціонізму і як обмеження торгівлі, і як певної дискримінації учасників міжнародних економічних відносин задля досягнення диверсифікованої та збалансованої національної економіки, і який набуває нових форм і ознак.

Ґрунтуючись на методиці багатовимірного (інтегрального) оцінювання, запропоновано інструментарій оцінки зовнішньоторговельної складової безпеки, апробацію якого здійснено на офіційних статистичних даних української економіки. Доведено, що у сучасних умовах основними факторами загроз зовнішньоторговельній безпеці України є високий ступінь імпортової залежності, випереджальне зростання обсягів імпорту над експортом, від'ємне торговельне сальдо, низький порівняно з європейськими країнами рівень інтенсивності торгівлі, погіршення умов торгівлі за рахунок зростання імпортих цін більш швидкими темпами щодо цін експорту, суттєві відмінності в структурі експорту порівняно зі світовою структурою, низька якість експорту. Україна дуже обмежено використовує інструменти протекціоністського захисту.